

«عاشورا»

در برخی کتاب‌های مرجع انگلیسی*

دکتر محمدرضا فخر روحانی

استادیار دانشگاه قم

چکیده

زبان انگلیسی به سبب بین‌المللی بودن و دارا بودن کتاب‌های مرجع و مورد اعتماد علمی، از موقعیتی ممتاز و منحصر به فرد برخوردار است. در این مقاله سعی شده به بررسی مدخل «عاشورا» در شماری از کتاب‌های مرجع انگلیسی پرداخته شود. دستاورد کلی این پژوهش نشان می‌دهد مفهوم «عاشورا» بیشتر از زاویه دید اهل سنت و به عنوان روز «روزه مستحبی» معرفی شده است و تنها برخی از این منابع، روز «عاشورا» را با تکیه بر نقطه نظر و دیدگاه شیعه تعریف کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: عاشورا، شیعه، کتاب‌های مرجع انگلیسی، شرق‌شناسی، محرم.

*. تاریخ وصول: ۱۳۸۶/۱۱/۲۱؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۷/۳/۱۳.

مقدمه

واژه عربی «عاشورا» در لغت به معنای «روز دهم ماه محرم الحرام» است؛* اما اهمیت «عاشورا» به تعریف قاموسی فوق محدود نمی‌شود. «عاشورا» نام روزی است که قلب شیعه با آن می‌تپد و هویت شیعه را شکل می‌بخشد؛ روزی که نام و یاد آن با اشک و اندوه و حزن همراه بوده، شوق سوختن برای حبّ به اهل بیت علیهم‌السلام نه تنها در دل هر مسلمان و به‌ویژه شیعه، بلکه در دل هر انسان آزاده‌ای موج می‌زند.**

«عاشورا» روزی است که حرمت حرم اهل بیت علیهم‌السلام در دشت کربلا شکسته شد. شیخ صدوق (صدوق، ۱۴۰۰ ق، ص ۱۲۸)، به نقل از امام رضا علیه‌السلام آورده است: «فاستحلت فیه دماغنا و هتک فیه حرمتنا و سبب فیه ذرارینا و نساءنا... و لم ترع لرسول الله حرمة فی أمرنا... ان یوم الحسین أقرح جفوننا و أسبل دموعنا و اذل عزیزنا بأرض کرب و بلاء و اورثنا الکرب و البلاء الی یوم الانقضاء فعلی مثل الحسین فلیک الباکون فانّ البکاء یحط الذنوب العظام» (ر.ک به: طبسی، ۱۳۸۵ ش، ص ۱۶)؛ و فاجعه‌ای در تاریخ رقم خورد که مصیبتی بالاتر و دردناک‌تر از آن را نه تنها در سرتاسر اسلام، بلکه در گستره کائنات نمی‌توان سراغ گرفت.***

واژه «عاشورا» در تعدادی از کتاب‌های مرجع انگلیسی به عنوان مدخل آورده

* تعریف ارائه شده چنین است: «عاشر شهر محرم» (معلوف السیوعی، ۲۰۰۰ م، ذیل ماده «عشر»).
 ** مناطق مختلفی در دنیا وجود دارد که غیرمسلمانان هم به بزرگداشت عاشورا اهتمام دارند. نمونه‌هایی از این پدیده در کتاب ذیل آمده است:

Naqvi, S., and V. Kishan Rao, eds., *The Muharram Ceremonies among the Non-Muslims of Andhra Pradesh* (Hyderabad, A. P.: Bab-ul-Ilm Society, 2004).

*** عبارت زیارت عاشورا چنین است: «مصیبة ما أعظمها فی الاسلام و فی جمیع السموات والارض».

شده است. این مطلب، ناظر به اهمیت آن در جهان اسلام و نیز فراوانی کاربرد آن در برخی از متون انگلیسی است. نوشتار حاضر سعی دارد به بررسی تعدادی از این مدخل‌ها بپردازد. نکته قابل توجه اینکه با توجه به اهمیت و مأخذ بودن این دسته از منابع، تعریف‌های ارائه شده در این کتاب‌ها در بسیاری از موارد، سخن آخر تلقی شده، اطلاعات ارائه شده در آنها تقریباً وحی آسمانی قلمداد می‌شوند؛ از این رو ضروری است اطلاعات ارائه شده این منابع در خصوص «عاشورا» مورد بازخوانی و تحلیل قرار گیرد. گفتنی است مطالعه حاضر، دارای پیشینه‌ای نبوده، لذا نخستین بررسی از نوع خود است.

دلایل توجه خاص به فرهنگ لغت‌ها در خصوص «عاشورا»

مطالعه تعریف‌های ارائه شده از مفهوم «عاشورا» در فرهنگ لغت‌ها و کتاب‌های مرجع انگلیسی، به دلایل متعددی از دیدگاه اصول فرهنگ‌نگاری (Lexicography) حائز اهمیت است. از آنجا که هر فرهنگ لغت به طور عام، دارای واژه‌ها و عبارت‌های زبان مورد نظر است، درج کردن هر واژه‌ای - مفروض در فرهنگ لغتی که آن واژه بدان زبان تعلق دارد - در حکم به رسمیت شناختن و تعلق آن واژه به پیکره آن زبان است؛ از سوی دیگر، فرهنگ لغت تخصصی در پی آشنا ساختن مخاطبان خود با مفهوم یا مفاهیم واژه‌های تخصصی و یا کاربردهای ویژه واژگان عمومی زبان است (al-Kasimi, 1977, p. 31).

تأثیر فرهنگ لغت‌ها

هر چند فرهنگ لغت‌های عمومی، واژه‌ها و عبارت‌های زبان را ضبط و تعریف می‌کنند، فرهنگ لغت‌های تخصصی و یا موضوعی، در پی هدفی هنجاری

(Normative) نیز هستند؛ از این رو، تعریف‌های متقن از واژه‌ها و اصطلاحات تخصصی (Landau, 2001, p. 32)، بر تعریف‌های ارائه شده برای همان واژه‌ها و اصطلاحات تخصصی، در فرهنگ لغت‌های عمومی نیز تأثیر می‌گذارد. این بدان دلیل است که فرهنگ لغت‌های عمومی، برای درج تعریف‌های واژه‌ها و اصطلاحات تخصصی به فرهنگ لغت‌های تخصصی توجه و عنایت خاص دارند (Landau, 1974, p. 242. cited in Landau, 2001, p. 33). این تأثیرگذاری به نقش تجویزی (Prescriptive) برای فرهنگ لغت‌های تخصصی منجر می‌گردد (Landau, 2001, p. 34). آنچه گفته شد، از این پدیده ناشی می‌شود که متخصصان واقعی (True experts) مهم‌ترین دسته از کاربران فرهنگ لغت‌های تخصصی را تشکیل داده، سپس نیمه‌متخصصان (semi-experts) (اعم از دانشجویان یک رشته خاص و یا متخصصان سایر رشته‌ها) و غیرمتخصصان (non-experts) (اعم از مترجمان و آنانی که صرفاً آشنایی چندانی با رشته مورد نظر ندارند) نیز از فرهنگ لغت‌های تخصصی بهره‌مند می‌شوند (Bowker, 2003, p. 157). باید در نظر داشت چنین گروه‌هایی از کاربران، بر نوع و محتوای فرهنگ لغت‌های تخصصی، تأثیر فراوانی می‌گذارند (Bowker, Ibid, p. 156).

مهم‌ترین فرهنگنامه‌ها و روش کار

تردیدی نیست که زبان انگلیسی هم‌اکنون زبان بین‌المللی جهان بوده، فراوانی کاربرد آن در سطح جهان و فراوانی اشخاصی که زبان انگلیسی زبان اول آنهاست یا برایشان تقریباً در حکم زبان اول است، ایجاب می‌کند که این زبان دارای گستره وسیع و متنوعی از انواع فرهنگ لغت‌ها برای دسته‌های گوناگونی از کاربران باشد؛ از این رو فرهنگ لغت‌های معتبر انگلیسی دارای تعداد فراوانی از

وام‌واژه‌هایی هستند که نه تنها اهمیت واژگانی داشته، بلکه حائز اهمیت فرهنگی می‌باشند.

برای مطالعه حاضر، تعداد فراوانی از فرهنگ لغت‌های انگلیسی اعم از مشروح* و مختصر شده** مورد بررسی قرار گرفته است و هر کدام که واژه «عاشورا» را ضبط کرده است، ضمن تعریف، کلمه به کلمه یادداشت برداری شده و سپس به دقت به فارسی برگردان شده است. این تعریف‌ها تقریباً بر حسب طول، مرتب شده و ذیلاً ارائه می‌گردند.

تعریف‌ها و نقد آنها

۱. راهنمای تلفظ آکسفورد بی. بی. سی***

«روز مقدس مسلمانان» (Olausson and Sangster, 2006). در این تعریف روشن نیست «عاشورا» از چه روی نزد مسلمانان «مقدس» تلقی می‌شود، دلیل «تقدس» آن چیست و چگونه مورد بزرگداشت قرار می‌گیرد و اساساً نزد کدام یک از فرقه‌ها و یا مذاهب اسلامی این «تقدس» وجود دارد.

* فرهنگ لغت مشروح (Unabridged) فرهنگ لغتی است که علاوه بر واژه‌های پرکاربرد و متداول، واژه‌های کم‌کاربرد و یا آنهایی که به ادبیات قدیم تر آن زبان تعلق دارند را هم فهرست کرده باشد؛ البته مدخل‌های موجود در این‌گونه فرهنگ لغت‌ها تقریباً همه اطلاعات زبانی را برای هر ماده، واژه و یا عبارت ارائه می‌دهند.

** فرهنگ لغت مختصر شده (Abridged) به ماده‌ها، واژه‌ها و عبارت‌های پرکاربرد می‌پردازد. *** این فرهنگ لغت برای استفاده خبرنگاران شبکه بی. بی. سی تدوین شده است تا به آنها در خصوص تلفظ و معنای اجمالی اسامی‌ای که تلفظشان غیرمتراف می‌نماید، کمک شود.

۲. فرهنگ لغت انگلیسی جهانی انکار تا*

«جشنواره‌ای اسلامی که در دهمین روز محرم برگزار می‌شود» (Rooney, 1999). این تعریف هم، از همان ایرادات بالا برخوردار است؛ علاوه بر اینکه تعریف ارائه شده بیشتر تداعی‌کننده مراسم شادی است و نه حزن و اندوه؛ در حالی که عاشورا نزد شیعه، روز حزن و اندوه است.

۳. سومین فرهنگ لغت جدید مشروح بین‌المللی زبان انگلیسی وبستر**

«روز روزه اختیاری [مستحبی] در روز دهم محرم [بوده] و به‌ویژه نزد شیعیان مقدس [است]» (Gove, 1961, repr. 1986) تعریف ارائه شده در وبستر فاقد دلیل برگزاری مراسم عاشورا نزد شیعیان است؛ زیرا برگزاری مراسم دینی در روزی خاص، باید حتماً مستند به دلیل باشد. این در حالی است که تعریف فوق، به روزه مستحبی در «عاشورا» نزد سنیان تصریح دارد؛ از سوی دیگر با توجه به جایگاه بالا و ارجمند این فرهنگ لغت در پژوهش‌های لغت‌شناسی انگلیسی، دقت و ارائه اطلاعات فراوان‌تر و در عین حال موجز از این فرهنگ لغت مورد انتظار است.

* وجه امتیاز این فرهنگ لغت نسبت به سایر فرهنگ لغت‌های هم‌طراز آن، درج کردن تذکرات فرهنگی (*cultural notes*) در ذیل برخی از واژه‌هاست.

** این فرهنگ لغت از نظر جامعیت ضبط واژگان و عبارتهای زبان انگلیسی یکی از دو فرهنگ لغت مرجع و جامع در زبان انگلیسی می‌باشد. دیگر فرهنگ لغت جامع در زبان انگلیسی *The Oxford English Dictionary* (OED) است که ویراست دوم آن مشتمل بر بیست جلد متن اصلی و سه مجلد ضمیمه است. برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: سایت‌های www.oed.com و www.m-w.com.

۴. فرهنگ لغت چیمبرز*

«روز روزه‌داری در دهم محرم، خصوصاً در میان مسلمانان شیعه، به یادبود مرگ [حضرت امام حسین (علیه السلام)]» (Schwarz, 1993). در این تعریف، به جای واژه «شهادت» از «مرگ» استفاده شده است که آشکارا خلاف واقعیت تاریخی است. پرواضح است که شیعیان در «عاشورا»، «شهادت»، و نه مرگ طبیعی حضرت امام حسین (علیه السلام) را گرامی می‌دارند.

۵. فرهنگ لغت کوتاه‌تر انگلیسی آکسفورد مبتنی بر اصول تاریخی**

«دهمین روز محرم که به عنوان روزی مقدس از سوی مسلمانان سنی جشن گرفته شده و نزد مسلمانان شیعه روز عزاداری، یعنی سالروز مرگ [حضرت امام حسین (علیه السلام)] است» (Trumble and Stevenson, 2007). در تعریف ارائه شده هم به جای «شهادت» از «مرگ» استفاده شده و نیز تقدم تعریف را به کاربرد آن میان سنیان داده است؛ در حالی که هیچ‌کس نمی‌تواند نقش «شهادت» امام حسین (علیه السلام) را در برجسته‌سازی روز «عاشورا» در فرهنگ و تاریخ اسلام منکر شود.

* فرهنگ لغت چیمبرز از قدیمی‌ترین و معتبرترین فرهنگ لغت‌های زبان انگلیسی است که به جامعیت در محدوده تک‌جلدی بودن شهرت داشته، مدخل‌های آن بر حسب مواد ریشه‌ها و وندها به طور الفبایی مرتب شده‌اند.

** این فرهنگ لغت دو جلدی در آغاز به عنوان خلاصه‌ای در حد ۱/۳ از فرهنگ لغت انگلیسی آکسفورد *The Oxford English Dictionary* (ویراست اول، ۱۲ مجلد، ۱۹۲۸) انتشار یافت؛ اما در عمل این اثر چیزی بیش از خلاصه آن فرهنگ لغت عظیم است؛ برای مثال همین واژه «عاشورا» در فرهنگ لغت انگلیسی آکسفورد نبوده، اما در آن اثر دو جلدی ضبط شده است. این فرهنگ لغت دو جلدی نخستین بار در ۱۹۳۳ منتشر شده و ویراست پنجم آن در سال ۲۰۰۲ منتشر شده است؛ همچنین ویراست ششم آن در سال ۲۰۰۷ منتشر شده است. مطالب این مقاله بر پایه ویراست ششم آن است.

۶. کتاب مرجع رومی‌زی اسلامی* تألیف فان دون زل

«نام روز روزه اختیاری [مستحبی] است که در دهم محرم - نخستین ماه سال مسلمانان - می‌باشد. در مغرب، صدقه دادن در این روز عملی همگانی است» (Van Donzel, 1994). آنچه در کتاب مرجع رومی‌زی اسلامی آمده است، اصلاً ذکری از شیعه و یا مناسبت «شهادت» حضرت امام حسین علیه السلام را به میان نیاورده است؛ در حالی که از این کتاب، به دلیل آنکه تعریف‌های خود را از دایرةالمعارف اسلام برگرفته است، انتظار می‌رود تعریفی روشن و واقع‌بینانه از مفهوم «عاشورا» در جهان اسلام و به‌ویژه نزد شیعه ارائه نماید.

۷. فرهنگ لغت راندم هاوس**

«۱. دهمین روز ماه محرم، روز مهم روزه‌داری نزد مسلمانان سنی؛ ۲. (در میان مسلمانان شیعه) سالروز شهادت [حضرت امام] حسین علیه السلام» (Flexner, 1987). این تعریف، مفهوم «عاشورا» نزد سنیان را از آنچه برای شیعیان اهمیت دارد، به ترتیب شماره جدا کرده، لیکن هیچ توضیحی داده نشده است که «عاشورا» چه روزی از چه ماهی در تقویم اسلامی است و «شهادت» آن حضرت در زمان کدام حاکم و از چه خاندانی بوده است.

* این کتاب یک جلدی، خلاصه‌ای قاموس‌وار به ترتیب الفبایی از تعاریف مهم‌ترین مدخل‌هایی است که در چاپ انگلیسی دایرةالمعارف اسلام ارائه شده‌اند. سرپرستی این کتاب را پروفیسور امری فان دون زل که خود یکی از گردانندگان دایرةالمعارف اسلام است، بر عهده داشته است.

** فرهنگ لغت راندم هاوس یکی از فرهنگ لغت‌های معتبر انگلیسی با گرایش گونه‌آمریکایی است.

۸. فرهنگ لغت عمومی اسلام، تألیف نِتِن*

«دهمین روز ماه محرم مسلمانان است. [پیامبر اسلام، حضرت] محمد [ﷺ] بر این عادت بودند که این روز (عاشورا) را روزه می‌گرفتند و لذا در اسلام سنی، این روز همچنان مقدس تلقی می‌شود. برخی از مسلمانان این روز را روزه می‌گیرند. در اسلام شیعی، این روز عمدتاً به مناسبت سالروز شهادت [حضرت امام] حسین بن علی [ﷺ] در نبرد کربلا، مقدس تلقی می‌شود» (Netton, 1992). این تعریف، اولاً اسلام را به دو شاخه سنی و شیعه تقسیم کرده و در تعریف خود، روزه‌داری روز «عاشورا» را سنت نبوی نشان می‌دهد. واضح است که چنین توصیفی، تلویحاً عملکرد شیعیان را اجتناب ورزیدن از روش و سیره نبوی نشان می‌دهد.

۹. فرهنگ لغت نوین معیار زبان انگلیسی مؤسسه فانک و واگنلر**

«دهمین روز محرم؛ روز روزه‌داری مسلمانان که هم از سوی سنیان و هم شیعیان رعایت می‌شود. بنابر عقیده مسلمانان، در این روز آدم و حوا، بهشت و جهنم، زندگی و مرگ و تقدیر و قلم خلق شده‌اند» (Funk, Thomas, and F.H Vizetelly 1963, orig. pub. 1913). این تعریف هیچ اشاره‌ای به واقعه «شهادت» حضرت امام حسین [ﷺ] در روز عاشورا نکرده، بلکه به غلط می‌گوید شیعیان این روز را روزه می‌گیرند. قابل توجه آنکه این فرهنگ لغت در تعریف خود به کتاب فرهنگ لغت اسلام، تألیف هیوز - که تعریف و نقد آن در ادامه می‌آید - اشاره می‌کند و آن را منبع تعریف خود معرفی می‌کند.

* فرهنگ لغتی کوچک و تک‌جلدی است که برای دانشجویان انگلیسی‌زبانی که رشته مطالعات اسلامی را برگزیده‌اند، طراحی و تدوین شده است.

** این فرهنگ لغت از جمله منابع بسیار ارزشمندی است که ویراست اصلی آن در سال ۱۹۱۳ منتشر شده بود. تا پیش از فرهنگ لغت وبستر، این فرهنگ لغت مطرح بوده است.

۱۰. فرهنگ مختصر آکسفورد در ادیان جهان*

«روز کفاره»** یهودیان که به عنوان روز روزه گرفتن، نزد جامعه مسلمانان اولیه در مدینه مورد تکریم بود، سپس در دهم محرم، عاشورا روز روزه اختیاری (مستحبی) شد که اغلب از سوی پارسیان رعایت می‌شود. نزد مسلمانان شیعه، عاشورا سالروز مرگ «الحسین» به دست خلیفه یزید است و غالباً با ایجاد کردن زخم‌هایی بر بدن به نشانه تمایل به شهادت و اجرای تعزیه‌ها گرامی داشته می‌شود» (Bowker, 2000). این تعریف دارای ایرادهای متعددی است: نخست آنکه برای «عاشورا» ریشه‌ای یهودی قائل است؛ دیگر آنکه «شهادت» حضرت امام حسین علیه السلام را «مرگ» دانسته و دیگر آنکه با «خلیفه» توصیف کردن یزید، قیام و حرکت امام حسین علیه السلام را تلویحاً به صورت شورش و تمرد علیه حاکم زمان به تصویر می‌کشد. این تعریف دقیقاً نقطه مقابل تأکید حضرت امام حسین علیه السلام در نامه مبارکشان به جناب محمد بن حنفیه است که می‌فرماید: از روی سرکشی و تمرد قیام نکرده، بلکه هدف آن حضرت امر به معروف و نهی از منکر بوده است.***

* این فرهنگ لغت، خلاصه‌ای از فرهنگ لغت ادیان جهان است و گردآورنده هر دو اثر، یک شخص است.

** روز کفاره، همان یوم کپیور در دین یهود است. «این عید بسیار مهم، دهمین روز از ماه تشری (Tishri) است و آن را «عاسور» یعنی «عاشورا» می‌نامند. یهودیان از غروب روز قبل تا شامگاه این روز، به منظور کفاره گناهان [...] روزه می‌گیرند. قداست این روز از شنبه بیشتر و کار در آن حرام است (ر.ک به: عهد عتیق، سفر لاویان ۱۶: ۲۹-۳۴) / توفیقی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۴-۱۱۵).

*** «ارید أن أمر بالمعروف و انهی عن المنکر» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۱۲).

۱۱. فرهنگ لغت اسلام* تألیف تامس پاتریک هیوز

در فرهنگ لغت اسلام، تعریف تحت‌اللفظی [عاشورا] «دهم» است. «عاشورا» روز روزه اختیاری (مستحبی) است که در روز دهم ماه محرم برگزار می‌شود. روایت شده است که [حضرت] محمد ﷺ این روز را روزه می‌گرفت و گفته شده که این روز مورد تکریم یهودیان و مسیحیان بود. این [عاشورا] تنها روزی است که از سوی مسلمانان سنی گرامی داشته می‌شود؛ چرا که گفته می‌شود خداوند در چنین روزی آدم و حوا، بهشت و جهنم، لوح محفوظ، قلم و مرگ و زندگی را خلق کرده است. سنیان این روز را روزه می‌گیرند» (Hughes, 1885). این کتاب که از جمله آثار قدیمی و تأثیرگذار بر آثار شرق‌شناسان بوده است، نخستین بار در سال ۱۸۸۵ در لندن منتشر شده، مکرراً در دیگر کشورها تجدید چاپ شده است و هنوز هم منتشر می‌شود. یکی از ویژگی‌های قابل توجه در این کتاب، توجه خاص به اهل سنت و به‌ویژه فرقه وهابیت است که هیوز این نکته را در مقدمه کتاب به صراحت بیان می‌کند. این تأثیر در دیگر مدخل‌های کتاب هم دیده می‌شود. تعریفی که این کتاب از «عاشورا» به دست می‌دهد، هیچ اشاره‌ای - هر چند کوتاه - به موضوع «شهادت» حضرت امام حسین علی‌ه السلام و ارادت‌ورزی شیعیان به آن

* تامس پاتریک هیوز در مقدمه این فرهنگ لغت می‌گوید آن را به‌ویژه بر پایه آموزه‌های وهابیت تدوین کرده، زیرا وهابیت را بازنمایی آموزه‌های اولیه اسلام می‌داند؛ یعنی همان‌طور که از پیامبر اکرم ﷺ به اصحاب تعلیم داده می‌شد؛ با وجود این، مدخل‌هایی وجود دارد که در آنها نظر سایر فرق اسلامی، از جمله شیعه، درج شده است. این کتاب نخستین بار در سال ۱۸۸۵ در لندن چاپ شده و تاکنون بارها توسط ناشران مختلفی تجدید طبع شده، بر ذهن و جهت‌گیری‌های شرق‌شناسان تأثیرات فراوانی گذاشته است. فرهنگ لغت فانک و واگنلز (مندرج در شماره ۳۶ در بالا) از آن بسیار متأثر است.

حضرت به این مناسبت نداشته، در عوض «روزه روز عاشورا» را سنت نبوی در پیروی از یهودیان و مسیحیان معرفی می‌کند.

۱۲. فرهنگ دینداران و بی‌دینان*

«عاشورا» اوج دوره عزاداری نزد مسلمانان شیعه است که طی آن، دسته‌روی همراه با تعزیه‌ها، سرودها، وعظها و خودآزاری به یادبود «شهید بزرگ» [حضرت] الحسین، نوه [حضرت] محمد ﷺ و فرزند خلیفه، علی بن ابیطالب برگزار می‌شود. عاشورا دهمین روز محرم (نخستین ماه سال قمری اسلامی) است. در طی قرن‌ها، رهبران دینی به عاشورا برای رهایی از خشونت تمسک می‌جسته‌اند. آن هم با تشویق کردن مؤمنان که خود را با زنجیر بزنند و با شمشیرها و خنجرها بر خود زخم وارد کنند و از این قبیل کارها. در آسیای مرکزی سوسیالیستی، یعنی جایی که هنوز هم می‌توان شیعیان را در آن سامان یافت، خودآزاری از نظر قانونی ممنوع است» (Judelson, 1985). این فرهنگ لغت در تعریفی که از «عاشورا» به دست می‌دهد، بیشتر به تأثیرات و الهامات صرفاً سیاسی و نه دینی - اخلاقی از رویداد «عاشورا» پرداخته. حضرت علی علیه السلام را «خلیفه» (یعنی یکی از خلفای راشدین) و نه «امام» معرفی کرده و مراسم «عزاداری» را «خودآزاری» تلقی کرده و تصویری کاملاً مخدوش و غالباً منفی از آن ارائه می‌دهد که اصلاً درست نیست.

* این کتاب یک جلدی، بیشتر نمایانگر دیدگاه‌های سوسیالیستی کمونیستی از مفاهیم دینی است. تعریف‌های ارائه شده در آن در خصوص مفاهیم اسلامی و به طور خاص شیعی بسیار قابل تأمل و نقد است. اصل کتاب در دوران حاکمیت کمونیست‌ها منتشر شد.

۱۳. نسخه الکترونیکی دایرةالمعارف بریتانیکا*

این اثر، «عاشورا» را چنین تعریف می‌کند: «روز مقدس مسلمانان که در دهم محرم (نخستین ماه سال اسلامی) [یا تاریخ گریگوری متغیّر] گرامی داشته می‌شود. عاشورا در اصل توسط [حضرت] محمد ﷺ در سال ۶۲۲ [میلادی = اوایل هجرت] به عنوان روز روزه‌داری از طلوع تا غروب خورشید معرفی شد که احتمالاً از روز کفاره یهودیان، یعنی یوم کیپور، الگوبرداری شده بود؛ اما هنگامی که روابط یهودیان و مسلمانان به سختی و دشواری گرایید، [حضرت] محمد ﷺ رمضان را به عنوان ماه روزه گرفتن مسلمانان برگزید و روز روزه عاشورا را عملی اختیاری (مستحب) قرار داد؛ آنگونه که در میان سنیان اینگونه باقی مانده است. در میان شیعیان، عاشورا مراسمی عمده است که در آن تعزیه به یادبود مرگ [حضرت امام] حسین ﷺ، فرزند [حضرت] علی ﷺ و نوه [حضرت] محمد ﷺ در دهم محرم ۶۱ هجری قمری (۱۰ اکتبر ۶۸۰ میلادی) در کربلا (اکنون واقع در عراق) بر پا می‌گردد. عاشورا ایام اظهار حزن و به زیارت کربلا رفتن است: [و] تعزیه‌ها به یادبود مرگ [حضرت امام] حسین ﷺ بر پا می‌شود» (Encyclopaedia Britannica, CD-ROM version, 2006). تعریف ارائه شده در دایرةالمعارف بریتانیکا، روزه روز «عاشورا» را تقلید پیامبر اکرم ﷺ از سنت یهودی معرفی کرده و «شهادت» حضرت امام حسین ﷺ را «مرگ» معرفی می‌نماید؛ بدون هیچ اشاره‌ای به دلیل تأکید بر زیارت کربلا در این روز.

* دایرةالمعارف بریتانیکا (Encyclopaedia Britannica) که نخستین بار در سال‌های ۱۷۶۸-۱۷۷۱ به صورت فرهنگ لغت علوم و ادبیات در اسکاتلند منتشر شد، در طی چندین قرن و تا اوایل هزاره سوم میلادی در زمره متقن‌ترین و پر مراجع‌ترین دایرةالمعارف عمومی به زبان انگلیسی بود که مدخل‌ها و مقالات آن را برجستگان هر رشته پدید می‌آوردند. با پیدایش اینترنت، دایرةالمعارف بریتانیکا جای خود را به دایرةالمعارف ویکی پدیا داده است [نکته اخیر را از آقای حامد اخیانی آموختم].

۱۴. دایرةالمعارف مختصر اسلام*

این دایرةالمعارف «عاشورا» را اینگونه تعریف می‌کند: «دهمین روز ماه محرم (نخستین ماه از سال اسلامی) است. عاشورا که برگرفته از ایام مقدس یهودی است، توسط [حضرت] محمد ﷺ به عنوان روز روزه اختیاری (مستحبی) گرامی داشته می‌شد. این روز برای سنّان روزی مقدس و برخوردار از مواهب است. در میان شیعیان [عاشورا] سالروز قتل عمد دهشترای [حضرت امام] حسین ﷺ به دست سربازان خلیفه یزید می‌باشد. شیعیان نهمین روز محرم را روزه می‌گیرند؛ در روز دهم، گروه‌های شیعی در شهرها گردش کرده، خود را در ملأ عام مجروح می‌نمایند. این خودآزاری، بیان گناهی است که میان شیعیان وجود داشته که امام را در لحظه نیاز، تک و تنها رها کردند. در روزهای پیش از عاشورا، در ایران تعزیه بر پا می‌شود. عاشورا به عنوان روز مقدس اهل سنت گرامی داشته می‌شود؛ زیرا این امر از زمان پیامبر ﷺ دقیقاً سنت بوده است. [عاشورا] به عنوان سالروز مرگ حسین ﷺ شاهد مراسم عمومی‌ای است که توسط حاکم شیعی آل‌بویه، معزالدوله، در سال ۳۵ ق / ۹۶۲ م** برقرار شد» (Glasse, 2001).

دایرةالمعارف مختصر اسلام هم مانند بسیاری از منابع ذکر شده پیشین، «عاشورا» را الگوبرداری از سنت یهودی معرفی کرده، استحباب روزه‌داری در این روز را به سنت مرتبط می‌کند. در جهان تشیع، بزرگداشت «عاشورا» به صورت

* ویراست نخست این دایرةالمعارف تک جلدی، در سال ۱۹۸۹ منتشر شد. این دایرةالمعارف مزین به تصاویر رنگی و ضمائم سودمندی است، از جمله ضمائم آن، کتاب‌نامه‌ای مشتمل بر ۱۲۳ عنوان کتاب است.

** این مطلب، اشتباهی فاحش از سوی نویسنده دایرةالمعارف مزبور است. با توجه به اینکه واقعه «عاشورا» در سال ۶۱ هجری قمری اتفاق افتاده است، چگونه معزالدوله در سال ۳۵ هجری قمری (یعنی ۲۶ سال پیش از این واقعه) می‌توانسته چنین مراسمی را بر پا کند؟!

«قتل» و نه «شهادت» حضرت امام حسین علیه السلام به دست سربازان «خلیفه» یزید معرفی شده است؛ از سوی دیگر، ادعا شده است شیعیان روز نهم محرم الحرام را روزه می‌گیرند که البته نادرست است. در ادامه، سنت عزاداری به صورت «خودآزاری» معرفی شده است که البته «بار منفی» آن نیازی به توضیح ندارد؛ همچنین روزه‌داری در این روز به عنوان سنتی نبوی مطرح شده است. عجیب‌تر آنکه برپایی مراسم عزاداری روز «عاشورا» نه به عنوان یک سنت اسلامی که از سوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرين علیهم السلام مورد تأکید بوده، بلکه به عنوان ابتکاری از سوی معزالدوله در سال ۳۵ هجری قمری (یعنی ۲۶ سال پیش از واقعه کربلا!) معرفی شده است. در خصوص سنت اسلامی در بزرگداشت شهادت حضرت امام حسین علیه السلام کتاب‌های متعددی تألیف شده است که از جمله می‌توان به کتاب *فضل زیارة الحسین علیه السلام*، تألیف *ابی عبدالله محمد بن علی بن الحسین العلوی الشجری* (۳۶۷-۴۴۵ ق)، تحقیق آیت‌الله سیداحمد حسینی (اشکوری) (العلوی الشجری، ۱۴۰۳ ق) اشاره کرد.

۱۵. فرهنگ لغت اسلام آکسفورد*

فرهنگ لغت اسلام آکسفورد، تعریف زیر را از «عاشورا» می‌آورد: «دهمین روز از ماه اسلامی محرم، بزرگداشت شهادت [حضرت امام] حسین علیه السلام [در سال ۶۸۰ میلادی = ۶۱ هجری] که نوه [حضرت] محمد صلی الله علیه و آله و سومین امام اسلام شیعی است. مجامع شیعی هر ساله آن واقعه دلخراش را در یک تعزیه بر پا می‌کنند؛ از

* این کتاب، فرهنگ لغتی تک‌جلدی و در سری فرهنگ لغت‌های موجز و تخصصی آکسفورد بوده، حاوی مهم‌ترین عناوین و نام‌های شخصیت‌های مهم جهان اسلام است. علاوه بر مدخل‌های متعارف و کوچک، گاه مقالات بلندتری هم به برخی مفاهیم اختصاص یافته است.

آن جمله به آزار و اذیت خود پرداخته، غم و حزن خود را نشان می‌دهند، که آنان را در رنج و مرگ [حضرت امام] حسین [علیه السلام] به مثابه کمکی برای رستگاری در روز جزا متحد می‌سازد. جوامع شیعی‌ای که رنج محرومیت، تحقیر یا سوء استفاده را امروزه تحمل می‌کنند، شهادت [حضرت امام] حسین [علیه السلام] را به مثابه زمینه‌ای برای مبارزه علیه بی‌عدالتی، ظلم و سرکوب تلقی می‌کنند. [عاشورا] نماد و شعار عمده‌ای در طی انقلاب اسلامی ایران و در طی جنگ ایران و عراق (۱۹۸۰-۱۹۸۸) و نیز در لبنان بوده است» (Esposito, 2003). این فرهنگ لغت، «عاشورا» را از چشم‌اندازی تقریباً شیعی معرفی کرده و بیشتر به الهامات سیاسی محض از «عاشورا» در انقلاب اسلامی ایران و نیز سایر جوامع شیعی می‌پردازد.

۱۶. دایرةالمعارف ادیان جهان میریام وبستر*

این دایرةالمعارف، «عاشورا» را اینگونه تعریف می‌کند: «روز مقدس مسلمانان در دهم محرم که نخستین ماه سال اسلامی است (با معادل گریگوری متغیر). عاشورا در اصل توسط [حضرت] محمد [صلی الله علیه و آله] در سال ۶۲۲ یعنی اندکی پس از هجرت به عنوان روز روزه‌داری از طلوع تا غروب خورشید معرفی شد که احتمالاً از الگوی روز کفاره یهودیان، یعنی یوم کیپور، الگوبرداری شده است؛ اما هنگامی که روابط یهودیان و مسلمانان به دشواری گرایید، [حضرت] محمد [صلی الله علیه و آله] رمضان را به عنوان ماه روزه‌داری برگزید و روزه روز عاشورا را اختیاری (مستحبی) اعلام کرد؛ آن‌گونه که در میان سنیان به همین منوال است. در میان شیعیان، عاشورا روز مراسم عمده، تعزیه، بزرگداشت شهادت [حضرت امام] حسین [علیه السلام]، فرزند

* این کتاب اثری باگستره وسیع از اصطلاحات دینی و نام‌های اعیاد و مراسم در بیشتر ادیان و یا نظام‌های اعتقادی جهان می‌باشد.

[حضرت] علی [علیه السلام] و نوه [حضرت] محمد [صلی الله علیه و آله] است که در روز دهم محرم ۶۱ هجری (۱۰ اکتبر ۶۸۰) در کربلا (اکنون واقع در عراق) به شهادت رسید. عاشورا دوره ابراز حزن و زیارت کربلاست و تعزیه‌ها نیز در ایران برپا می‌گردد. شیعیان در خاورمیانه، آفریقای جنوبی و حتی آمریکا این روز را تعطیل می‌دارند و دسته‌روی و هیئت [های عزاداری] برپا می‌دارند که ملهم از شعار «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا» است؛ چنین مراسمی نقشی محوری در سرنگونی رژیم محمد رضا شاه در انقلاب ایران (۱۹۷۸-۱۹۷۹) ایفا کرد» (Doniger, 1999).

این دایرةالمعارف در آغاز، روزه روز «عاشورا» را الگوبرداری پیامبر اسلام [صلی الله علیه و آله] از «روز کفاره» یهودیان معرفی می‌کند؛ ضمن آنکه در میان شیعیان به مراسم بزرگداشت «شهادت» حضرت امام حسین [علیه السلام] اشاره می‌نماید و حدیث «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا» را در دسته‌روی‌ها و عزاداری‌های روز «عاشورا» مؤثر می‌داند. در پایان هم به نقش محوری الهام از «عاشورا» در انقلاب اسلامی ایران و براندازی رژیم پهلوی اشاره می‌کند. در این تعریف، هیچ اشاره‌ای به علت قیام امام حسین [علیه السلام] و نیز به توطئه یزید برای به شهادت رساندن آن حضرت نشده است.

۱۷. مدخل دایرةالمعارف کوتاه‌تر اسلام*

آخرین مدخل، از دایرةالمعارف کوتاه‌تر اسلام نقل می‌شود: «عاشورا» نام روز روزه اختیاری (مستحبی) است که در روز دهم محرم برگزار می‌شود. هنگامی که [حضرت] محمد [صلی الله علیه و آله] به مدینه تشریف فرما شدند، از میان سایر ایام دینی

* این دایرةالمعارف یک جلدی، خلاصه‌ای از مهم‌ترین مدخل‌های دایرةالمعارف اسلام (The Encyclopaedia of Islam) است.

یهودیان، عاشورا را اقتباس کردند. واضح است که نام عاشورا از واژه عبری «عاسور» اقتباس شده است [...] در سفر لاویان [عهد عتیق]، باب ۱۶، آیه ۲۹، عاشورا برای روز بزرگ کفاره به کار رفته است.* [حضرت] محمد ﷺ سنت یهودی را در مناسک دینی خود حفظ نمودند؛ یعنی روزه‌ای را که در این روز، از طلوع تا غروب خورشید می‌باشد و نه آن‌گونه که در دیگر روزه‌ها در طی روز باید روزه را نگه داشته باشند. در سال دوم هجرت، هنگامی که روابط [حضرت] محمد ﷺ با یهودیان به سردی و سختی گرایید، رمضان به عنوان ماه روزه‌داری برگزیده شد و روزه روز عاشورا دیگر وظیفه‌ای دینی نبوده، بلکه به صورت اختیاری (مستحبی) بر عهده فرد گذاشته شد.

اینکه روزه، نخستین بار در چه روزی از سال عربی برقرار شد را نمی‌توان به سبب دانش ناقص‌مان از تقویم آن دوران، مشخص نمود؛ اما طبیعتاً رعایت کردن آن، با روزه یهودی در دهم ماه تشری** همزمان واقع شده، و از این رو در پاییز واقع می‌شود. در آغاز از دهم محرم، به عنوان عاشورا یاد شده است؛ احتمالاً روز دهم نخستین ماه مسلمانان برای هماهنگی با دهمین روز نخستین ماه یهودی برگزیده شده است. بر اساس محاسباتی که تاکنون صورت گرفته است، این امکان محتمل به نظر نمی‌رسد که این روز در اصل در دهم محرم گرامی داشته شده باشد. به ظن قوی، برای آنکه مسلمانان خودشان را از یهودیان متمایز نمایند،

* نص متن عهد عتیق به ترجمه فارسی چنین است: «و این برای شما فریضة دایمی باشد که در روز دهم از ماه هفتم جان‌های خود را ذلیل سازید و هیچ کار مکنید خواه متوطن، خواه غریبی که در میان شما مأوا گزیده باشد؛ زیرا در آن روز کفاره برای شما کرده خواهد شد و از جمیع گناهان خود به حضور خداوند طاهر خواهید شد (کتاب مقدس، ۱۹۰۴).

** ماه تشری *Tishri* - که گاه تسری (*Tisri*) هم خوانده می‌شود - نخستین ماه مدنی و هفتمین ماه دینی در تقویم یهودی است که با ایامی از سپتامبر و اکتبر همزمانی دارد.

برخی روز نهم محرم را به جای و یا در کنار روز دهم به عنوان روز روزه‌داری، آن هم با نام تاسوعا، تثبیت کردند.

ریشهٔ یهودی روز [عاشورا] مشخص است. گرایش معلوم سنت برای ردیابی همهٔ رسوم اسلامی به اعراب باستانی و به‌ویژه به [حضرت] ابراهیم [ع] تصریح می‌کند که مکینان دوران باستان روز عاشورا را روزه می‌گرفتند. غیر ممکن نیست که روز دهم و نیز نه روز اول محرم از قداستی نزد اعراب باستانی برخوردار بوده باشد، اما این پدیده ربطی به عاشورا ندارد.

روژهٔ عاشورا بعدها و حتی هنوز هم از سوی مسلمانان مستحب مؤکد تلقی می‌شود. همه پارسایان سنی‌مذهب جهان، این روز را تکریم می‌کنند؛ این روز به دلایل تاریخی مقدس است؛ در چنین روزی بود که [حضرت] نوح [ع] کشتی خود را ترک کرد و مطالبی از این دست. در مکه درب خانهٔ کعبه در روز عاشورا به روی زائران باز می‌شود. در سرزمین‌هایی که شیعیان حضور و یا نفوذ دارند، مراسم کاملاً متفاوتی به مناسبت دهم محرم برگزار می‌گردد. در این رابطه به مدخل محرم مراجعه نمایید (Kramers, 1953). آنچه در دایرةالمعارف کوتاه‌تر اسلام آمده است، هیچ اشاره‌ای به واقعهٔ کربلا نداشته، «عاشورا» بدون هیچ اشاره‌ای، به سبب بزرگداشت آن از سوی شیعه و یا «شهادت» حضرت امام حسین [ع] تعریف شده است، بلکه در عوض، بر سنت یهودی آن تأکید شده است و تشریح ماه مبارک رمضان برای روزه‌داری را اقدامی در جهت عکس‌العمل نشان دادن از سوی پیامبر اسلام ﷺ معرفی کرده، به منشأ وحیانی و الهی این تشریح اشاره‌ای نکرده است. در پایان مدخل، تنها گفته شده است شیعیان مراسمی متفاوت با سنیان دارند، بی‌آنکه هیچ اشاره‌ای به این مراسم و یا دلایل برگزاری آن مراسم شده باشد.

نقد کلی مدخل‌ها

مدخل‌های پیش‌گفته، دارای ایرادهای متعددی هستند. نخست آنکه مفهوم «عاشورا» را بیشتر از دید اهل سنت تعریف کرده‌اند و حال آنکه «عاشورا» اهمیت خود را در تاریخ اسلام به سبب واقعه‌ی روز عاشورای سال ۶۱ هجری در کربلا به دست آورده است. دیگر آنکه همین اولویت دادن به دیدگاه اهل سنت در ترتیب ذکر اهمیت «عاشورا» در اکثر این مدخل‌ها، منعکس است: «عاشورا» از چشم‌انداز شیعی، غالباً، دومین مفهوم این روز می‌باشد. از مجموع هفده تعریف نقل شده در بالا، شش تعریف، واژه «شهادت» را برای حضرت امام حسین علیه السلام به کار برده، چهار تعریف از واژه «مرگ» استفاده کرده و هفت تعریف نیز اصلاً ذکری از «مرگ» یا «شهادت» نکرده است. از هفده تعریف نقل شده، چهار تعریف، ریشه‌ی یهودی برای بزرگداشت عاشورا آورده است و یازده تعریف نیز قائل به استحباب روزه در روز عاشورا شده است.

تعریف‌های بالا به لحاظ درج شدن در منابع به دو دسته تقسیم می‌شوند: نخست منابع زبانی و یا زبان‌شناختی است که در این دسته، فرهنگ لغت‌های متعارف انگلیسی قرار می‌گیرند. دسته دیگر، فرهنگ لغت‌های تخصصی ادیان و یا اسلام است. ایراد وارد بر هر دو دسته از این منابع، این است که اکثر تعریف‌ها ناکافی است. این ایراد به‌ویژه به تعریفی که از *دایرةالمعارف کوتاه‌تر اسلام* (مندرج در شماره ۱۷) نقل شده است، وارد است. با توجه به اینکه *دایرةالمعارف کوتاه‌تر اسلام*، یکی از منابع تخصصی در پژوهش‌های اسلام‌شناختی است، این *دایرةالمعارف* از دلیل بزرگداشت «عاشورا» توسط و نزد شیعیان چیزی نگفته و این کار، خود سرآغاز تحریف و ایجاد جهت‌گیری منفی در خصوص عاشورا در میان محققان، استادان و دانشجویان است که درباره‌ی مسائل جهان اسلام به تحقیق و پژوهش می‌پردازند.

نتیجه

«عاشورا» پدیده‌ای است که باید آن را از نو شناخت و در کتاب‌های مرجع انگلیسی تعریف کرد. آنچه در کتاب‌های مرجع انگلیسی پیش‌گفته، در تعریف «عاشورا» آمده است، بیشتر ناظر به مفهوم آن در میان اهل سنت است و آنچه در خصوص اهمیت «عاشورا» نزد شیعیان گفته شده است، البته ناکافی و غالباً همراه با جهت‌گیری‌های نادرست و یا مغرضانه است. بر پایه پژوهش حاضر، می‌توان حدس زد که سایر مدخل‌های مربوط به شیعه، مانند غدیر، مهدویت، امامت و جز آن احتمالاً به چه صورتی در کتاب‌های مرجع انگلیسی معرفی شده‌اند. با توجه به اهمیت و تأثیر منابع انگلیسی، ضروری است این مدخل‌ها بازخوانی و تصحیح شوند و حتی فرهنگنامه خاص معتقدات شیعه به زبان انگلیسی تدوین گردد.

Archive of SID

منابع

۱. الطبسی، محمد جواد؛ *المقتل الحسيني المأثور*: عرض روائی خاص لأحداث كربلاء على لسان المعصومين عليهم السلام؛ قم: سلمان آزاده، ۱۳۸۵ ش.
۲. العلوی الشجری، محمد بن علی بن الحسین؛ *فضل زیارة الحسین عليه السلام*؛ تحقیق السيد احمد الحسینی؛ قم: مكتبة آية الله المرعشي العامة، ۱۴۰۳ ق.
۳. توفیقی، حسین؛ *آشنایی با ادیان بزرگ*؛ ج ۷، تهران: سمت و قم: طه و مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴ ش.
۴. صدوق؛ *الامالی*؛ ج ۵، بیروت: الاعلمی، ۱۴۰۰ ق.
۵. *کتاب المقدس*؛ لندن: انجمن کتب مقدسه، ۱۹۰۴ م.
۶. محمدی ری شهری، محمد؛ *حکمت نامه امام حسین عليه السلام*؛ قم: دارالحدیث، ۱۳۸۵ ش.
۷. معلوف السیوعی، لويس؛ *المنجد في اللغة والادب والاعلام*؛ ط ۳۸، بیروت: دارالمشرق، ۲۰۰۰ م.
8. *A Dictionary for Believers and Nonbelievers* trans. C. Judelson (1985, Moscow: Progress, 1989).
9. *A Popular Dictionary of Islam*, ed. I. Dutton (London: Curzon, 1992).
10. Al-Kasimi, A. M., *Linguistics and Bilingual Dictionaries* (Leiden: E. J. Brill, 1977).
11. Berg, D. L., *A Guide to the Oxford English Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 1993).
12. Bowker, L., Specialized Lexicography and Specialized Dictionaries, in P. van Sterkenburg, ed., *A Practical Guide to Lexicography*, pp. 154-164, (Amsterdam: John Benjamins, 2003).
13. *Dictionary of Islam*, T. P. Hughes (London: W. H. Allen, 1885; repr. New Delhi: Cosmo, 1977; Munshiram Manoharlal, 1999).
14. Drabble, M., ed., *The Oxford Companion to English Literature*, 5th ed. (Oxford: Oxford University Press, 1985).

15. *Funk and Wagnalls New Standard Dictionary of the English Language* ed. I.K. Funk, C. Thomas, and F. H. Vizetelly (1913; New York: Funk & Wagnalls, 1963).
16. *Islamic Desk Reference, Compiled from the Encyclopaedia of Islam*, ed. E. van Donzel (Leiden: E. J. Brill, 1994).
17. Landau, S. I., *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
18. Landau, S. I., of Matters Lexicographical: Scientific and Technical Entries in American Dictionaries, *American Speech*, 49 (Fall-Winter 1974): 3-4.
19. McArthur, T., ed., *The Oxford Companion to the English Language* (Oxford: Oxford University Press, 1992).
20. Naqvi, Syed S., and V. Kishan Rao, eds., *The Muharram Ceremonies among the non-Muslims of Andhra Pradesh* (Hyderabad, A. P.: Bab-ul-Ilm Society, 2004).
21. *Oxford BBC Guide to Pronunciation*, ed. L. Olausson, and C. Sangster (Oxford: Oxford University Press, 2006).
22. *Shorter Encyclopaedia of Islam*, by H. A. R. Gibb, and J. H. Kramers (Leiden: E. J. Brill, 1953).
23. *Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*, 6th ed., 2 vols, ed. A. Stevenson (Oxford: Oxford University Press, 2007).
24. *The Chambers Dictionary*, ed. C. Schwarz, et al. (Edinburgh: Chambers Harrap, 1993).
25. *The Concise Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., rev., ed. c. Glasse (London: Stacey International, 2001).

26. *The Concise Oxford Dictionary of World Religions*, ed. J. Bowker (Oxford: Oxford University Press, 2000).
27. *The Encarta World English Dictionary*, ed. K. Rooney (London: Bloomsbury, 1999).
28. *The Encyclopaedia Britannica*, CD-ROM version, 2006.
29. *The Oxford Dictionary of Islam*, ed. J. L. Esposito (New York: Oxford University Press, 2003).
30. *The Random House Dictionary of the English Language* 2nd ed., Unabridged, ed. S. B. Flexner (New York: Random House, 1987).
31. Van Sterkenburg, P., ed., *A Practical Guide to Lexicography* (Amsterdam: John Benjamins, 2003).
32. *Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Unabridged*, ed. P. B. Gove (1961; Springfield, MA: Merriam-Webster, 1986).

Archive of SID